

فصلنامه مطالعات کتابداری و علم اطلاعات

دانشگاه شهید چمران اهواز، بهار ۱۳۹۷

شماره پیاپی ۲۳، صص: ۵۲-۲۷

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۰۷/۰۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۰۳/۰۹

تأملی بر کاربرد روش تحلیل گفتمان در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی

امیررضا اصنافی^۱

چکیده

هدف: مقاله حاضر به معرفی روش تحلیل گفتمان، اهداف و چگونگی کاربرد آن، به عنوان یکی از روش‌های تحقیق کیفی پرداخته و با توجه به اینکه روش تحلیل گفتمان، توانسته است در رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد، در مقاله حاضر به چگونگی کاربرد تحلیل گفتمان در پژوهش‌های کتابداری نیز پرداخته شده است. روش پژوهش: پژوهش حاضر از نوع مروری بوده و با استفاده از بررسی متون مرتبط با موضوع مقاله، و تحلیل آنها نسبت به گردآوری مطالب اقدام شده است. یافته‌ها: بررسی متون نشان داد که تحلیل گفتمان فراتر از مرزهای زبان‌شناسی رفته است و یک زمینه مطالعاتی بین رشته‌ای محسوب می‌شود. بنابراین معنایی فراتر از سخن که در زبان‌شناسی مطرح می‌شود مدنظر آن است. سطح گفتمان تک بعدی نیست و هر سطح به سطوح یا ابعاد کوچکتری تقسیم می‌شود به نظر می‌رسد که کاربرد شیوه تحلیل گفتمان می‌تواند پژوهشگران را از پرداختن انحصاری به روش‌های تحقیق کمی خطی و سنتی دور کند و توجه آنها را به استفاده از روش‌های نوین پژوهش جلب سازد. نتیجه‌گیری: به نظر می‌رسد که به روش تحلیل گفتمان، می‌تواند نشان دهد چگونه مفاهیم مختلف در علم اطلاعات و دانش‌شناسی شکل گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: روش‌شناسی تحقیق، تحلیل گفتمان، علم اطلاعات و دانش‌شناسی

۱. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه شهید بهشتی aasnafi@gmail.com

مقدمه

پژوهش بخش لاینفک زندگی عالمانه بشر است. به واسطه پژوهش است که دانش بشر بسط می‌یابد، چالش‌های موجود فراروی زندگی او از پیش پا برداشته می‌شود و افق‌های نوینی در دانسته‌های وی پدید می‌آید. از جمله هدف‌های پژوهش، کشف روابط بین پدیده‌هاست. ماهیت علوم اجتماعی به گونه‌ای است که در آن‌ها پیش‌بینی و کنترل پدیده‌ها با دشواری صورت می‌گیرد. زیرا رفتار انسانی در اینجا مطرح و این امر غیرقابل پیش‌بینی است و نمی‌توان در این زمینه، مطلق‌گرا بود. پژوهش فرایند رسیدن به راه‌حلی قابل اطمینان مسائل از طریق گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها به گونه‌ای برنامه‌ریزی شده و نظام‌مند است. در این میان شیوه‌ای که در جهت انجام پژوهش گزینش می‌شود حائز اهمیت است. پژوهشگر باید به روشی که از آن استفاده می‌کند مسلط و با آن آشنایی داشته باشد و علت کاربرد آن را در تحقیق خود توجیه کند.

چنانچه پذیرفته باشیم که هدف از انجام یک تحقیق، بررسی و مطالعه جهت یافتن پاسخ یک مشکل و راه حل یک مسئله است (دیانی، ۱۳۶۹، ۹)، می‌توان گفت که به طور کلی فرایند تحقیق دارای سه بخش است:

تنظیم برنامه یا طرح تحقیق، انجام برنامه تحقیق، و پیاده کردن نتایج تحقیق. در این میان، گزینش روش تحقیق بسیار حائز اهمیت است. این روش باید مشخص و روشن باشد. گزینش روش تحقیق، می‌تواند از نقطه نظر هدف و مقصود، برای گردآوری داده‌ها و نظام‌مند ساختن انجام تحقیق، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در روش تحقیق، محقق از خود می‌پرسد که هدف از انجام تحقیق چیست؟ روش علمی تحقیق، مجموعه‌ای از روش‌ها و اصولی است که پژوهشگر در حد کفایت آنها را می‌پذیرد، مشروط بر اینکه چنانچه شرایط مشابهی ایجاد شود همیشه همان نتایج به دست آید و بنیاد این نتایج نیز مشاهدات در دست پژوهشگر است (کومار، ۱۳۷۶، ۸). استفاده از روش تحقیق مناسب و اصولی، پژوهشگر را در انجام تحقیقات بنیادین و ساختمند یاری می‌نماید. مقاله حاضر درصدد است تا با معرفی یکی از روش‌های پژوهش، تحت عنوان تحلیل گفتمان، به عنوان یکی از روش‌های پژوهش کیفی، قابلیت کاربرد آن را در پژوهش‌های حیطه علوم علم اطلاعات و دانش‌شناسی مطرح سازد.

علم اطلاعات و دانش‌شناسی از جمله رشته‌هایی است که نه به طور مطلق، کمیّت‌گرا و نه به طور مطلق، کیفیت‌گراست. در اغلب متون علم اطلاعات و دانش‌شناسی حالتی از اعتدال رعایت شده است. لیکن به دلیل خطی بودن و ساختمند بودن روش تحقیق کمی، اغلب پژوهشگران حیطه علم اطلاعات و دانش‌شناسی ترجیح داده‌اند تا با استفاده از شیوه تحقیق، به انجام پژوهش بپردازند و با انعکاس آمار و ارقام و تفسیری کوتاه و در پاره‌ای موارد عجولانه نتایج و یافته‌های تحقیق خود را بیان کنند. رویکرد کیفی در تحقیقات، کمتر در علم اطلاعات و دانش‌شناسی مورد توجه قرار گرفته است و شاید یکی از دلایل کاربرد کم بسامد این روش را بتوان زمان بر بودن و نیاز به تحلیل‌های دقیق برای داده‌ها ذکر کرد. در پژوهش‌های سنتی فرض بر این است که معنای متن، یعنی تفسیر یافته‌های یک تحقیق، برای خوانندگان متعدد و در زمانهای مختلف ثابت است. به دیگر سخن، معنا در خود متن است. اما پژوهشگران کیفی بر این عقیده هستند که معنای یک متن در ذهن نویسنده و خوانندگان آن قرار دارد. به این ترتیب، برای درک کامل یک سند، پژوهشگران کیفی باید زمینه‌ای را که سند در آن ایجاد شده، هدف نویسنده از نوشتن آن، شرایط کاری نویسنده، مخاطبان واقعی مورد نظر و هدف مخاطبان را از خواندن آن بررسی نمایند. در روش تحقیق کیفی، تحلیل گفتار، فرضیه و بینش‌های جدیدی به دست می‌دهد و می‌توان آن را از دیدگاه‌های مختلف و برای مقاصد مختلف تحلیل نمود. نتایج تحلیل در این روش، به صورت تفسیر و فرضیه است. این فرضیه‌ها و تفسیرها باید در رابطه با زمینه‌ای که گفتار در آن مطرح شده و زمینه‌های فرهنگی، مکان و زمانی ارزیابی شود (گال و گال، ۱۳۸۶، ۶۲۴-۶۲۵). بنابراین ضرورت دارد تا پژوهشگر با انواع شیوه‌های پژوهش آشنا باشد تا متناسب با نوع کار تحقیقاتی خود، دست به انتخاب مناسب‌ترین و کارآمدترین شیوه پژوهش بزند. یکی از شیوه‌های پژوهشی که در دایره روش‌های پژوهش کیفی جای می‌گیرد تحلیل گفتمان است که در این بخش به آن پرداخته می‌شود.

شمه‌ای بر تحلیل گفتمان: تاریخچه و تعاریف

الف) تاریخچه

به طور کلی، زبان و ارتباط، وجوه اساسی حیات اجتماعی را تشکیل می‌دهند. اصطلاح ارتباط اشاره به گفتار، مدارک (انواع متون همچون کتاب‌های درسی، خبرنامه‌ها، مقالات و...) و

محصولات رسانه‌ای (مانند نوارها و نرم‌افزارهای اجتماعی) دارد. بنابراین در محیط اجتماعی، هر چیزی یک متن است که می‌توان آن را خواند و تفسیر نمود. پژوهشگران کیفی، روش‌های مختلفی را جهت تحلیل اعمال ارتباطی، تفسیر و تبیین آنها استفاده می‌کنند. تحلیل گفتمان یکی از این روش‌هاست (گال و گال، ۱۳۸۶، ۱۰۹۸-۱۰۹۹). اساساً اصطلاح تحلیل گفتمان، برای نخستین بار توسط زلینگ هریس^۱، یک زبان‌شناس امریکایی، در سال ۱۹۵۲ مطرح شد، لیکن مقاله وی، به ارائه تحلیل معنایی ساختارهای زبان‌شناختی فراتر از سطح جمله، پرداخته بود. هریس عقیده داشت که تحلیل گفتمان، نگاهی صرفاً صورت‌گرایانه به متن است (ویکی‌پدیا، ۲۰۰۶). وی، بر این باور بود که بحث راجع به گفتمان را از دو بعد می‌توان سامان داد: اول بسط روال‌ها و روش‌های معمول در زبان‌شناسی توصیفی و کاربرد آنها در سطح فراجمله (متن) و دوم رابطه بین اطلاعات زبانی و غیرزبانی مانند رابطه زبان، فرهنگ، محیط و اجتماع. در بعد اول، صرفاً اطلاعات زبانی مطرح است ولی در بعد دوم، اطلاعات غیرزبانی مثل فرهنگ، محیط و غیره که در خارج از حیطه زبان‌شناسی است.

ب) تعاریف

Discours از واژه لاتین *Discurrere* گرفته شده که به معنای حرکت وسیع در جهات مختلف یا دویدن از این سو به آن سو است. *Dis* یعنی در جهات مختلف و *currere* یعنی دویدن با حرکت سریع. مفهوم گفتمان در گذشته، از نظر ساختاری واژه‌ای است که به مباحثات و نقد و نظرهای عالمانه‌ای اطلاق می‌شد که در زمینه‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی صورت می‌گرفت (تاجیک، ۱۳۷۹، ص ۱۴).

در مورد مفهوم گفتمان تعاریف گوناگون و متنوعی وجود دارد. در واژه‌نامه انگلیسی آکسفورد، چنین تعریفی از گفتمان آمده است:

- حرکت از منطقه‌ای به مکانی دیگر
- گفتگو و مباحثه با دیگران
- از مقدمه به نتایج رسیدن

1- Zelling Harris

- طرز عمل شفاهی یا نوشتاری در یک حیطة موضوعی که در مورد آن بحث شود (آکسفورد، ۲۰۰۳).
- در واژه‌نامه مریام وبستر این تعاریف ذکر شده است:
- گفتگو، بحث
- بیان کردن عبارات در قالب گفتگوی شفاهی
- تحلیل گفتمان در این واژه‌نامه چنین تعریف شده است: بررسی روابط زبان شناختی و ساختارها در مباحثه‌ها
- تعامل شفاهی ایده‌ها
- بحث شفاهی یا نوشتاری (مریام وبستر، ۲۰۰۳).
- در فرهنگ جدید هریتیج چنین آمده است:
- بحث درباره یک موضوع چه به صورت شفاهی و چه به صورت کتبی. (Heritage, 1984)
- به این ترتیب مشاهده می‌شود که تأکید اصلی این واژه‌نامه‌ها در تعریف گفتمان، بحث و گفتگو چه به صورت شفاهی و چه به صورت کتبی گفتمان، ترکیبی از این دو قالب است.
- سینکلر و کولنارد^۱ (۱۹۷۵) گفتگوی شفاهی را برای تعریف گفتمان مطرح می‌کنند.
- گیلبرت و مالکی^۲ (۱۹۸۴) متون را نیز جزو گفتمان در نظر می‌گیرند. آنها بر این عقیده‌اند که از متون می‌توان معانی مختلفی دریافت. پاتر و وثرل^۳ (۱۹۸۷) اظهار می‌دارند که اصطلاح گفتمان می‌تواند به معنای تمامی قالب‌های تعاملات گفتاری چه رسمی و چه غیررسمی و نیز متون نوشتاری در تمامی انواعش باشد. آنها این اصطلاح را به عنوان یک اصطلاح کلی در نظر می‌گیرند نه خاص. از لحاظ واژگانی این اصطلاح کمی گمراه کننده است، چون برخی آن را با تحلیل گفتگو^۴ اشتباه می‌گیرند. تحلیل گفتگو نخستین بار توسط هاروی ساکس^۵ مطرح شد و شامل تنظیمات یا الگوهای ساختاری در مکالمه و تعیین روش‌های ایجاد این الگوها از سوی مکالمه کنندگان است (تراورس^۶، ۲۰۰۱، ۸۴-۸۵). این روش تحلیل، به مطالعه نظم و سازمان

1- Coulthard & Sinclair

2- Gilbert. & Mulkay

3- Potter & Wetherell

4- Conversation Analysis

5- Harvey Sacks

6- Travers

کنش‌های اجتماعی به ویژه در تعاملات روزمره و در گفتارها و کردارهای افراد جامعه می‌پردازد. (پساثاس^۱، ۱۹۹۵، ۲). این شیوه در تحلیل مکالمات روزمره‌ای که به ویژه در زمینه‌های سازمانی اتفاق می‌افتند کاربرد دارد. مثل تعامل کتابدار مرجع و کاربر. پزشک و بیمار و تعاملات مشاوره‌ای. تحلیل گفتگو کمتر به تفسیر محتوای کلمه می‌پردازد و بیشتر به جنبه‌های ساختاری کلمات توجه می‌کند.

عده‌ای مانند فیرکلوف^۲ (۱۹۹۵) گفتمان را به موسیقی و هنر نیز نسبت داده‌اند و برخی، آن را به عنوان ایده‌ها، فلسفه‌ها، عقاید و ارزش‌ها تعریف می‌کنند و در نظر می‌گیرند (وان دایک^۳، ۱۹۹۷). از نظر شوانت^۴ (۲۰۰۱) گفتمان بیشتر به مسائل زبان‌شناختی ساختار گفتار و فرایندهای استفاده شده توسط سخنرانان در انعکاس اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های آنها مرتبط است. واتسون^۵ (۲۰۰۰) گفتمان را بخشی از زبان عملی در نظر می‌گیرد. وی بر این عقیده است که برای اینکه به گفته معنا بدسیم باید گفته و عمل را با هم تفسیر کنیم.

گفتمان در کاربرد سنتی - فلسفی آن به مفهوم دلیل‌آوری و بازتاب روشنگرانه و کنترل شده گفتاری یا نوشتاری است. نوریس (۱۳۷۷) عقیده دارد که مفهوم گفتمان از این جهت در فلسفه مورد توجه قرار گرفت که می‌توان از آن در حوزه تحلیل منطقی - معنایی استفاده نمود. در کلی‌ترین معنا گفتمان عبارت از تجلی زبان به عنوان یک ابزار ارتباط نمادین، در گفتار، نوشتار و رفتار است. گفتمان، شکلی از کاربرد گفتگو است اما در قالبی کلی‌تر. گفتمان، تنها معنای ظاهری مطرح شده در گفتگو را ندارد، بلکه شرایط مکانی، زمانی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را به صورت پنهان با خود در بردارد. گفتمان مشخص می‌سازد که چه کسی در چه زمانی و با چه لحنی و با چه منظوری صحبت کرده است. گفتمان، واحدهای بزرگتر زبانی همچون بندها، مکالمات و مصاحبه‌ها را در برمی‌گیرد. اما تحلیل گفتمان^۶ که در زبان فارسی به سخن کاوی، تحلیل کلام و تحلیل گفتار نیز ترجمه شده است یک گرایش مطالعاتی بین‌رشته‌ای است که در اواسط دهه‌های ۶۰ و ۷۰ در پی تحولات معرفتی در علوم اجتماعی و

-
- 1- Psathas
 - 2- Fairclough
 - 3- Van Dijk
 - 4- Schwandt
 - 5- Watson
 - 6- Discourse Analysis

انسانی ظهور کرد. این گرایش به دلیل بین‌رشته‌ای بودن به زودی به عنوان یکی از روش‌های کیفی تحقیق در حوزه‌های مختلف علوم سیاسی، علوم اجتماعی، ارتباطات و زبان‌شناسی انتقادی قرار گرفت. براون و یول^۱ (۱۹۸۹) در تلقی خود از تحلیل گفتمان بیان می‌کنند که تحلیل گفتمان، تجزیه و تحلیل زبان در کاربرد آن است. آنها بر این عقیده‌اند که تحلیل گفتمان، در تلاش است تا نظام و آرایش فراموله‌ای عناصر زبانی را مورد مطالعه قرار دهد و بنابراین، واحدهای بزرگتر زبانی نظیر تبادلات مکالمه‌ای یا متون نوشتاری را مورد بررسی قرار می‌دهد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که تحلیل گفتمان هم به ساختار زبان توجه می‌کند و هم کارکرد واحدهای زبانی را در نظر دارد. از این رو دامنه برداشت‌ها و توضیحات مربوط به تحلیل گفتمان بسیار گسترده و متنوع است. بر طبق منطق گفتمانی، هر شیء یا پدیده‌ای برای معنادار شدن باید جزیی از یک گفتمان باشد. یک پدیده زمانی معنی‌دار است و می‌توانیم آن را یک پدیده با معنا به حساب آوریم که بتوانیم آن را در قالب گفتمان قرار دهیم. پس در حقیقت همه پدیده‌ها و اعمال، گفتمانی هستند.

در منطق زبان‌شناسی و گفتمانی، هر پدیده یا کنشی که برای معنادار شدن باید جزیی از یک گفتمان باشد، همانند یک متن مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. سخنی که گفته می‌شود، مقاله‌ای که نوشته می‌شود، کنشی که صورت می‌گیرد، باید همانند یک متن تحلیل شود. در تحلیل گفتمان، جامعه، اعمال و پدیده‌ها یک متن هستند. محل و زمان وقوع گفتار، موضوع گفتار و رابطه طرفین گفتار جزو بافت گفتار محسوب می‌شود. تحلیل گفتمان توان آن را دارد که نظریات حوزه‌های مختلف اجتماعی و انسانی را به هم پیوند بزند. گفتمان، مفهومی میان رشته‌ای است که در حوزه‌هایی چون زبان‌شناسی، علوم سیاسی، نقد ادبی و جامعه‌شناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین می‌توانیم گفتمان‌های سیاسی، ورزشی، حقوقی، تجاری، ورزشی، وجودی و انسانی را داشته باشیم (تاجیک، ۱۳۷۹، ص: ۲۲).

فیرکلایف^۲ (۱۹۹۲، ص: ۳۹) به اندیشه‌های فوکو^۳ در زمینه گفتمان اشاره می‌کند و عقیده فوکو را درباره گفتمان چنین ابراز می‌دارد:

1- Brown & Yule

2- Fairclough

3- Micheal Foucault

میشل فوکو، تاریخدان، فیلسوف و متفکر معاصر فرانسوی است. وی نظریات عمیقی درباره جامعه، سیاست و تاریخ از سرشناس‌ترین متفکران قرن بیستم است. فوکو جزو رهبران نظری فرامدرنیسم محسوب می‌شود.

گفتمان چیزی شبیه به چارچوب است و از گزاره‌ها تشکیل شده است. وی در زمینه گفتمان به مطالعات دیرینه‌شناسی پرداخته است. دیرینه‌شناسی در گفتمان حجایی می‌بیند که باید کنار رود تا آنچه که پنهان است آشکار گردد. مطالعات دیرینه‌شناسی فوکو دو نگرش نظری را در زمینه گفتمان ارائه می‌دهد: "نگرش تأسیسی و نگرش ناظر بر وابستگی متقابل کنش‌های گفتمانی در یک جامعه یا انجمن. نگرش نخست، مستلزم درک گفتمان در یک فرایند فعال و پویای سازندگی در جامعه است که به طور کلی بر روابط اجتماعی، چارچوب‌های مفهومی و ابژه‌های معرفتی تأکید می‌کند و نگرش دوم، متون را در یک رابطه بین متنی مورد بحث قرار می‌دهد." به این معنا که رابطه متن را در ارتباط با سایر متون تعریف می‌کند. از یک منظر کلی، می‌توان گفت که فوکو عقیده دارد گفتمان بر تحلیل گزاره‌ها تأکید می‌کند و بیشتر بر تشکلهای گفتمانی متنوع از منظر اجتماعی - تاریخی اشاره دارد. پاورز و نپ^۱ (۱۹۹۰) تحلیل گفتمان را بررسی ساختار جملات برای تحلیل بحث نهفته در آن جملات تعریف می‌کنند. آنها عقیده دارند که در این روش، شیوه‌های تفکر و گفتگو پیرامون عناوین خاص و مورد علاقه و عملکردهای اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این روش گرایش‌ها و علایق با تحلیل متون و گفتگوها مشخص می‌شود. ادواردز و پاتر^۲ (۱۹۹۲) عقیده دارند که در تحلیل گفتمان تمرکز بر این است که حقایق چگونه در مکالمات نمایان می‌شوند. طبق تعریف تانن^۳ (۲۰۰۱) تحلیل گفتمان، به عنوان تحلیل زبان فراسوی جملات تعریف شده است. این شیوه، به طور عمده با بررسی دستور زبان، قطعات کوچکتر زبان همچون صدا (آواشناسی^۴ و صدا شناسی^۵) بخش‌های کلمات (ریخت‌شناسی^۶)، معنی و نیز نظم کلمات در جملات (نحو^۷) مرتبط است.

زبان شناسان در مطالعه تحلیل گفتمان، دو دیدگاه ساخت‌گرا^۸ و کارکردگرا^۹ را مطرح نموده‌اند. ساخت‌گرا، گفتمان را واحد مشخصی از زبان می‌دانند که بزرگتر از جمله است و تحلیل گفتمان را تحلیل و بررسی این واحدها تعریف می‌کنند. از نظر آنها، زبان پدیده‌ای ذهنی است و ذهن

-
- 1- Powers & Knapp
 - 2- Edwards & Potter
 - 3- Tannen
 - 4- Phonetics
 - 5- phonology
 - 6- morphology
 - 7- Syntax
 - 8- Constructivism
 - 9- Pragmatism

انسان را می‌توان بر اساس طبقات نمادین انتزاعی و آزاد از بافتی که به طور مرتب تعریف می‌شوند، توصیف نمود.

از سوی دیگر، کارکردگرایان زبان را پدیده‌ای اجتماعی می‌دانند و معتقدند که زبان قسمتی از جامعه است و پدیده‌های اجتماعی، پدیده‌های زبانی به حساب می‌آیند. این گروه، تحلیل گفتمان را مطالعه جنبه‌های مختلف چگونگی استفاده از زبان می‌دانند و بر روی نقش واحدهای زبانی متمرکز هستند. کارکردگرایان به اعمال انجام شده توسط مردم یا مقاصد معینی که در به کارگیری زبان وجود دارد توجه می‌کنند و سعی دارند که معانی اجتماعی، فرهنگی و شخصی آن را بشناسند و توجیه کنند. به این ترتیب، به طور کلی می‌توان گفت که در تحلیل گفتمان دو عنصر کلیدی مورد توجه هستند که باید به هردوی آنها توجه کافی مبذول داشت: ۱- بافت متن و ۲- بافت موقعیت. منظور از بافت متن این است که یک عنصر زبانی در چارچوب چه متنی قرار گرفته و جملات ماقبل و مابعد آن عنصر در داخل متن چه تأثیری در انعکاس صوری، کارکردی و معنایی آن دارد. در بافت موقعیت، یک عنصر یا متن در چارچوب موقعیت خاصی که تولید شده است، مد نظر قرار می‌گیرد. چینی‌جا‌های فرهنگی، اجتماعی، محیطی و سیاسی همگی از این نوع هستند (یونگ و براون، ۱۹۸۳). سازندگان گرایان اجتماعی، فرض را بر این می‌گذارند که دانش به زبان و فرهنگ محدود است. آنها به فرد، شناخت و احساسات توجه چندانی نشان نمی‌دهند. بلکه واقعیت‌ها را در بستر تغییرات و تحولات اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

اکثر تحلیل‌گران حیطه تحلیل گفتمان بر این عقیده هستند که در تحلیل محتوا که یک روش ترکیبی کیفی و کمی که تنها بسامد واژگان شمرده می‌شود. در این روش پربسامدترین واژگان، مهمترین و کاربردی‌ترین آنها محسوب می‌شوند. اما در شیوه تحلیل گفتمان، ممکن است برخی واژگان کم بسامد دربرگیرنده مهم‌ترین پیام گوینده آن باشند (پاتر، ۱۹۹۸). تحلیل گفتمان بستگی به منظری دارد که از آن می‌نگریم. تحلیل گفتمان می‌تواند یک متن را تحلیل و بیان کند که چهره زیرین آن چیست؟ این روش می‌تواند یک متن روزنامه‌ای را تحلیل کند و بگوید نویسنده چه افکار پنهانی داشته است، کالبدشناسی بکند و چهره نهان یک متن، یک گفتار و یک نوشتار را توضیح دهد. تحلیل گفتمان، ارمغان فرانوگرایی است. وقتی سخن از فرا نوگرایی، سخن به میان می‌آید یک مکتب، حوزه و رشته خاص مدنظر نیست. فرانوگرایی،

ترکیبی است از خرده گفتمان‌های مختلف. خرده گفتمان‌ها دارای مرزهای شفافی نیستند و در بستر زمانه خود جاری هستند و هرزمان، متغیرهای خاصی را در خودشان انعکاس می‌دهند. وقتی بحث از فرامدرنیسم، به میان می‌آید دیدگاه‌ها و گفتمان‌های مختلف مورد نظر خواهد بود (تاجیک، ۱۳۷۹، ص: ۵۱).

انواع سؤالات در تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان می‌تواند با یک سؤال اساسی آغاز شود: چه شد که یک رویداد خاص به وقوع پیوست؟

تحلیل گفتمان، همچون اکثر روش‌های پژوهش کیفی با فرضیه‌های شفاف و ساختمند آغاز نمی‌شود. اکثر پژوهشگران در این حیطه، معمولاً از برخی فرضیات نسبتاً باز و عام یا حیطه‌های مورد علاقه خود استفاده می‌کنند. به مرور زمان و به هنگام بررسی بیشتر متون و تعامل با آن‌ها، سؤالات پژوهش بیشتری در ذهن پژوهشگر شکل خواهد گرفت و وی بر اساس آنها عمل خواهد کرد. بسته به قالب تحلیل، فرد سؤالات تحقیق مختلفی را ممکن است مورد استفاده قرار دهد. سؤال عمده‌ای که مطرح است این است که افراد چگونه از زبان در تعاملات خود استفاده می‌کنند و از انجام گفتگوهای خود به چه نتیجه‌ای می‌خواهند برسند؟ این امر می‌تواند در سطح محلی، ملی یا بین‌المللی صورت گیرد (ویلینگ، ۲۰۰۱، ص: ۱۲۱).

نقاط قوت کلیدی تحلیل گفتمان

یکی از نقاط قوت تحلیل گفتمان این است که در اشتراک با بسیاری از دیگر شیوه‌های کیفی پژوهش، اعتبار، قربانی خدمات تکرارپذیر نمی‌شود؛ امری که در پژوهش‌های کمی به کرات صورت می‌پذیرد (شرارد، ۱۹۹۷). اگر مطلبی به‌خوبی مورد تحلیل قرار گرفته باشد، خوانندگان می‌توانند از طریق پیوستگی مطالب به اعتبار آن پی‌برند.

به دلیل آنکه پژوهشگران در تحلیل گفتمان، داده‌های خود را به شکل رقمی انتقال نمی‌دهند یا آنها را در ساخت‌های ذهنی مثل شخصیت، اعتقادات و گرایش‌ها، استخراج می‌کنند و به دلیل آنکه داده‌ها طوری گزارش می‌شوند که خوانندگان می‌توانند به تفسیر آنها بپردازند. تحلیل

-
- 1- Willing
 - 2- Sherard

گفتمان، شیوه‌ای تجربی‌تر از رویکردهای کمی محسوب می‌شود. پاتر (۱۹۹۸، ص: ۱۳۹) عقیده دارد که تحلیل گفتمان، شیوه‌ای سخت‌تر از بررسی مستقیم فعالیت‌های انسانی فراهم می‌آورد و به این ترتیب، قادر است اختلاف بین آنچه که فکر می‌شود و آنچه که انجام می‌شود مورد ارزیابی قرار دهد. به دلیل اینکه تفسیر گفتمان و بیرون کشیدن اندیشه پنهانی و نهفته در این گفتار دشوار است.

محدودیت‌های کلیدی تحلیل گفتمان

یکی از محدودیت‌های کلیدی پژوهش‌های استدلالی از جمله تحلیل گفتمان، از تسلط مستمر رویکردهای سنتی، به ویژه رویکردهای کمی گرایانه خام نشأت می‌گیرد. این امر منجر به ایجاد موقعیتی می‌شود که در آن سؤالات پژوهش ممکن است مثلاً تحت تأثیر سازمان حامی مالی پژوهش یا بررسی‌های داوری شده مثلاً توسط سردبیران مجلات، مطابق یک الگوی مسلط تنظیم شوند.

در این شیوه، مشکلات دیگری نیز برای پژوهشگران وجود دارد. چون شیوه مطرح کردن پرسش‌ها در تحلیل گفتمان متفاوت است، ممکن است در اذهان این شبهه ایجاد شود که هدف، نقد گوینده کلام است. خطر سوگیری و پیش داوری در این شیوه بسیار وجود دارد. بنابر این باید از توجه بیش از حد به برخی جزئیات و نیز با ذهنی از پیش قضاوت کرده نسبت به مسأله اجتناب نمود.

پژوهشگرانی که از رویکردهای کمی در تحقیقات خود استفاده می‌کنند حجم نمونه گسترده‌ای را برای تعمیم به جامعه بزرگتر، استفاده می‌کنند. اما این شیوه تنها برای تحلیل یک موضوع خاص می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد و نمی‌توان آن را به همه تعمیم داد. تحلیل گفتمان را در موقعیت‌های مختلف می‌توان مورد استفاده قرارداد و تنها در صورتی که مورد تحلیل بسیار گسترده و با برخی موضوعات هم پوشانی و ارتباط داشته باشد می‌توان از تعمیم‌پذیری برای آن استفاده نمود. تحلیل در این شیوه بر اساس یک سازوکار از پیش تعیین شده صورت نمی‌گیرد. تحلیل یک تلاش فعالانه است که نیاز به آشنایی گسترده با طیف گسترده‌ای از متون دارد. ماهیت نسبتاً غیر ساختمند فرایند تحلیل در این شیوه، نیازمند زمان، اعتماد به پژوهشگر و اشتیاق به درک و استفاده از مفاهیمی است که غالباً به صورت سنتی

مطرح نمی‌شوند (هارپر، ۲۰۰۷). خطر سوگیری در این روش وجود دارد و پژوهشگر باید بکوشد تا از سوگیری‌های پنهان و آشکار اجتناب ورزد.

اهداف تحلیل گفتمان

هدف عمده تحلیل گفتمان این است که فنون و روش‌های جدیدی را در مطالعه متون، رسانه‌ها، فرهنگ‌ها، علوم، سیاست و اجتماع به دست دهد. مبادی فکری این روش همان پیش‌فرض‌های فرانویسی هستند. به طور کلی، مهمترین اهداف تحلیل گفتمان را به این ترتیب خلاصه کرد:

۱. نشان دادن رابطه بین نویسنده، خواننده و متن؛
۲. روشن ساختن ساختار تولید متن، یعنی جریان تولید گفتمان؛
۳. آشکار ساختن رابطه متن و ایدئولوژی: می‌خواهد نشان دهد که هیچ متنی بی‌طرفانه نیست و در هر صورتی وابسته به موقعیتی خاص است؛ و
۴. نشان دادن موقعیت و شرایط خاص تولیدکننده گفتمان
۵. نشان دادن بی‌ثباتی معنا: معنا هرگز کامل نیست و هر زمان دچار تغییر خواهد شد.
۶. تحلیل گفتمان از بدو پیدایش همواره در صدد بوده است تا نشان دهد که هیچ متن یا گفتار و نوشتاری بی‌طرف نیست بلکه به موقعیتی خاص وابسته است. این امر ممکن است کاملاً غیرعمدی و ناآگاهانه باشد (امامی، ۱۳۸۶).

سؤالات در تحلیل گفتمان

در این روش، پژوهشگر از ابتدا ذهنش را تحلیل‌گر می‌کند. در تحقیقاتی که با روش تحلیل گفتمان صورت می‌گیرد، مسئله ابهام دارد. لیکن ابهام به صورت کلی است. پژوهشگر از قبل نمی‌داند که واقعاً چه سؤالاتی دارد. وی از طریق یک موضوع کلی می‌تواند به بررسی کلی بپردازد. یک پژوهشگر از خود می‌پرسد چه شد که یک اتفاق رخ داد؟ چه زنجیره‌ای باعث رخداد یک حادثه شد؟

در این روش سؤالات زیر می‌تواند مطرح شود:

- دیدگاه‌های فکری- اجتماعی گروه‌ها و صاحبان اندیشه چگونه توسط مؤلفه‌های خاص در متون ارائه می‌گردد؟
 - راه‌های مطلوب کشف و تبیین این دیدگاه‌ها که بخشی از آنها رمزگونه و نهفته است چیست؟
 - صراحت یا پوشیدگی پیام در متون چگونه و به چه میزان است؟
- در تحلیل گفتمان ارتباط بین ساختارهای گفتمان مدار و دیدگاه‌های اجتماعی حاکم بر تولید گفتمان بررسی، توصیف و توجیه می‌شوند. ساختارهای گفتمان مدار مؤلفه‌هایی زبان‌شناختی، تاریخی، جامعه‌شناختی یا تلفیقی از آنها هستند که ایدئولوژی خاصی را منعکس می‌کنند. همه اجزای صوتی، واژگانی و نحوی زبان و یا ویژگی‌های جامعه‌شناختی، تاریخی و غیره خواه‌ناخواه به دیدگاه ویژه‌ای مربوط هستند و گاهی برای ساختارها برجستگی بیشتری دارند.
- تحلیل گفتمان به طور شفاف و واضح، با فرضیه‌های ساختمان‌آغاز نمی‌شود. اکثر پژوهشگران در تحلیل گفتمان، معمولاً تعدادی سؤال کلی در نظر دارند یا به حوزه‌ای خاص مورد نظر خود می‌اندیشند. سؤالات پژوهشگر به تدریج و به هنگام بررسی بیشتر متون، تحلیل و تعامل با آنها در دوره‌های زمانی خاص نمایان می‌شوند (هارپر، ۲۰۰۷).
- فن تحلیل گفتمان، برای تحلیل متن، سخنرانی، یا گفتگوی تولید شده توسط افراد در موقعیت‌ها و زمان‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد. این روش دربرگیرنده رمزگذاری عبارات و جملات گفتمان است.

تحلیل گفتمان: رویکردی تفسیری

متن یا گفتار واحد توسط انسان‌های مختلف، متفاوت نگریسته می‌شود. یعنی انسان‌های مختلف از متن واحد برداشت یکسان و واحدی ندارند. خواندن (برداشت و تفسیر از متن) همیشه نادرست خواندن (برداشت نادرست از متن) است. متن را باید به عنوان یک کل معنادار نگریست و این معنا لزوماً در خود متن نیست. هیچ متن خنثی یا بی‌طرفی وجود ندارد، متن‌ها بار ایدئولوژیک دارند. در هر گفتمانی حقیقتی نهفته است اما هیچ گفتمانی دارای تمامی حقیقت نیست. نحو متن نیز معنادار است، چون که نحو دارای معانی اجتماعی و ایدئولوژیک

است. معنا همان قدر که از متن ناشی می‌شود، از بافت یا زمینه اجتماعی و فرهنگی نیز تأثیر می‌پذیرد. معنا و پیام یک متن در بین نوشته‌های آن متن قرار دارد. هر متنی در شرایط و موقعیت خاصی تولید می‌شود. از این رو رنگ خالق خود را همیشه به خود دارد. هر متنی به یک منبع قدرت یا اقتدار (نه لزوماً سیاسی) مرتبط است (تاجیک، ۱۳۷۹، ص: ۵۴).

مراحل کلی تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان می‌تواند تحلیل یک متن، یک عبارت، یک سخنرانی و یا تحلیل تطبیقی چند متن، سخنرانی، روزنامه‌ها، مجلات و... باشد. به طور کلی مراحل تحلیل گفتمان به شرح زیر است:

تعیین چارچوب نظری: همانند سایر روش‌های تحقیق، پژوهشگر ابتدا باید چارچوب نظری را برای تحقیق خود داشته باشد تا بر اساس آن بتواند فرضیه‌ها و متغیرهای خود را مشخص سازد. این امر نیز بعد از یک مطالعه مقدماتی برای پژوهشگر حاصل می‌شود. با مشخص شدن چارچوب نظری و تعیین روش مناسب، پژوهشگر متغیرهای خود را به ابعاد کوچکتری تقسیم می‌کند و با توجه به این شاخص‌ها به دنبال جمع‌آوری مطالب (جملات، گزاره‌ها یا بندها و... بر اساس نظریه خود) می‌رود.

نمونه: با توجه به موضوع تحقیق، پژوهشگر باید متنی‌هایی را گردآوری نماید تا بتواند مسئله مورد بررسی را به نحوی قابل تعمیم تحلیل کند. نمونه‌گیری در تحلیل گفتمان از روش‌های معمول نمونه‌گیری تبعیت می‌کند.

واحد تحلیل: در تحلیل گفتمان، واحد تحلیل فراتر از کلمه است؛ بر حسب موضوع مورد بررسی و بر حسب متغیرها و شاخص‌های تحقیق، واحد تحلیل می‌تواند یک جمله، عبارت، بند، صفحه، مقاله، سرمقاله، سخنرانی و... باشد.

طبقه‌بندی مطالب جمع‌آوری شده: طبقه‌بندی مطالب و یادداشتها در تحلیل گفتمان مانند دیگر فنون تحقیق باید دقیقاً مبتنی بر شاخص‌ها و متغیرهای فرضیات و اهداف تحقیق باشد. افزون بر این خود طبقات نیز باید روشن، دقیق، کامل، متمایز و... باشند.

پردازش داده‌ها: در تحلیل گفتمان، پژوهشگر می‌تواند داده‌های جمع‌آوری شده خود را که بر اساس تمامی قواعد و ضوابط تحقیق تجربی طبقه‌بندی شده‌اند رمزگذاری نماید و به

صورت کمی درآورد. سپس داده‌های رمزگذاری شده را بر اساس فرضیه‌های تحقیق، پردازش نماید (تاجیک، ۱۳۷۹، ص: ۵۹).

پژوهشگر پس از انجام تمامی مراحل فوق باید به تحلیل مطالب و داده‌ها بپردازد. این تحلیل دارای چند سطح است: سطح توصیفی که صرفاً به تحلیل متن می‌پردازد، سطح تفسیری که به تحلیل فرایندها می‌پردازد و سطح تبیینی که در واقع تحلیل اجتماعی است. چنانچه پژوهشگر گفتمان را به منزله متن (اعم از گفتاری یا شنیداری) در نظر گرفته سطح تحلیل او توصیفی (تحلیل متن) است و اگر گفتمان را به منزله کنش متقابل بین فرآیند تولید و فرآیند تفسیر و متن را بررسی کند سطح تحلیل او ناظر به تحلیل فرآیندها یا تفسیر متن است و اگر در نهایت گفتمان را بافت یا زمینه کلی که متن در آن تولید و تفسیر می‌شود در نظر می‌گیرد تحلیل او تبیینی و در عین حال اجتماعی است. تاجیک (۱۳۷۹، ص: ۵۳) بیان می‌دارد که در این سطح، پژوهشگر متن را ناهماهنگ، متضاد و متأثر از شرایط اجتماعی، فرهنگی و موقعیتی می‌داند و می‌کوشد با استفاده از دلالت‌های ضمنی متن، التزامها، پیش فرضها، تلقی‌ها و تداعی‌ها، معانی پنهان متن را کشف و بیان کند. به عنوان مثال، یک فیلم سینمایی را می‌توانیم به عنوان یک گفتمان در نظر بگیریم. حال اگر بخواهیم، عنصر خشونت را در این فیلم بررسی کنیم، پس از عملیاتی کردن متغیری به نام خشونت و تعریف آن، طبق شیوه تحلیل محتوا باید فراوانی موارد خشونت را در نظر بگیریم. چنانچه شخصیت اصلی فیلم، مثلاً ۵۰ بار دست به خشونت بزند و فقط یک بار در انتهای فیلم، یک اقدام کاملاً مثبت را صورت دهد، تعداد فراوانی‌های خشونت ما را دچار تردید می‌کند که به ارزیابی صحیحی از فیلم برسیم. وقتی به فیلم به عنوان یک گفتمان نگاه کنیم آن را در حکم فیلمی در ارتباط با خشونت دیده و پیام آن را به‌خوبی درک کرده‌ایم. پس پژوهشگر در تحلیل گفتمان وارد بافت و زمینه متن می‌شود. از یک طرف به روابط درون متن و از سوی دیگر به چینی‌جا‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه نیز توجه دارد.

رمزگذاری در تحلیل گفتمان

یکی از راهبردهای اساسی در تحلیل داده‌های کیفی، رمزگذاری موارد مورد تحلیل به منظور مقوله‌بندی یا تکوین نظریه است. تحلیل داده‌ها با تشخیص مضامین و الگوهای کلیدی

آغاز می‌شود و برای انجام این کار، داده‌ها رمزگذاری می‌شوند. به این منظور، پژوهشگران باید قادر باشند که معنی‌دارترین بخش‌های داده‌ها را سازمان‌دهی، مدیریت و بازیابی کنند. برای این منظور، آنان معمولاً بر اساس مفاهیم، برچسب‌ها و نشانه‌هایی به داده‌ها اختصاص می‌دهند. به دیگر سخن، پژوهشگران در این شیوه به فشرده‌سازی داده‌ها در واحدهای قابل تحلیل از طریق ایجاد مقوله‌هایی از داده‌ها می‌پردازند. این فرایند رمزگذاری نامیده می‌شود. (کافی و اتکینسون، ۱۹۹۶، ۲۶-۲۷). هدف پژوهشگر از رمزگذاری، بیرون کشیدن مفاهیم از دل داده‌هاست. البته باید در نظر داشت که رمزگذاری جایگزین تحلیل داده‌ها نیست و به عنوان بخشی از فرایند تحلیل داده‌های کیفی مورد استفاده قرار می‌گیرد. رمزگذاری به پژوهشگران امکان می‌دهد تا منظور داده‌ها را با دقت مورد بررسی قرار دهند (همان، ص: ۲۶-۲۷). پژوهشگر از طریق رمزگذاری داده‌ها، مقوله‌هایی را که دارای عناصری مشترک هستند کنار یکدیگر قرار می‌دهد. بنابراین می‌توان بین مقوله‌های مرتبط، پیوند برقرار نمود. در این فرایند، چگونگی استفاده از رمزها و مفاهیم در تحلیل داده‌ها حائز اهمیت است. پژوهشگران می‌توانند از انواع شیوه‌های رمزگذاری که با شیوه پژوهش آنها مطابقت دارد استفاده نمایند. در این روش، مثال هم ذکر می‌شود تا ذهن خواننده روشن شود. یعنی بخش‌هایی از متن یا گفتمانی که صورت گرفته است به عنوان شاهد در متن ارائه می‌گردد. در روش تحلیل گفتمان، هدف، تحلیل گوینده نیست. ممکن است در بخشی از آن مجبور شویم که سراغ تحلیل گوینده برویم اما هدف اساسی رفتن از آنچه گفته شده به آنکه گفته است می‌باشد. یعنی به گفته توجه می‌شود و نه به گوینده. یعنی اینکه فرد گوینده کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد و بیشتر گفته اوست که تحلیل و بررسی می‌شود.

کاربرد تحلیل گفتمان در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی

با توجه به مطالبی که مطرح شد به نظر می‌رسد که روش تحلیل گفتمان در علم اطلاعات و دانش‌شناسی نیز می‌تواند کاربرد داشته باشد. بنا به ماهیت رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و نیز بررسی متونی که در حیطه علم اطلاعات و دانش‌شناسی از روش تحلیل گفتمان استفاده نموده‌اند، چنین به نظر می‌رسد که این روش برای کتابداری نیز قابل استفاده است و

بتوان گفتمان علم اطلاعات و دانش‌شناسی را به سایر گفتمان‌های موجود افزود. ماهیت اطلاعات، کاربران اطلاعات، و استفاده از آن عمده‌ترین مسائلی هستند که در علم اطلاعات و دانش‌شناسی مطرح و موضوع گفتگو محسوب می‌شوند. تحلیل گفتمان در کتابداری، ترکیبی است از گفتگوهای حرفه‌ای و علمی که مخاطبان خاص خود را دارد. چنانچه علم اطلاعات و دانش‌شناسی را به دو دوره کلی "پیش از دیویی" و "بعد از دیویی" تقسیم کنیم، می‌توان دریافت که پیش از اینکه ملویل دیویی در سال ۱۸۷۶ رسماً علم اطلاعات و دانش‌شناسی را به عنوان یک رشته دانشگاهی مطرح و تثبیت سازد، کتابداران وظایف خود را به خوبی نمی‌دانستند، سازمان‌دهی مناسب و علمی بر منابع اطلاعاتی حاکم نبود و نظریه‌های بنیادی و غنی در رشته وجود نداشت. اما ارسال ۱۸۷۶ که ملویل دیویی به طور رسمی پیدایش رشته دانشگاهی به نام علم اطلاعات و دانش‌شناسی را اعلام کرد و مشخص شد که کتابداران باید مجموعه کتاب‌های خود را به نظم موضوعی درآورند، از مجموعه کتابخانه‌های خود آگاه باشند، بهترین و مناسب‌ترین کتاب‌ها را برای کتابخانه خود گزینش نمایند، پلی بین کاربران و منابع اطلاعاتی باشند و به افراد بیاموزند که چگونه از کتابخانه استفاده نمایند، دورانی نو در علم اطلاعات و دانش‌شناسی آغاز شد (فرومن، ۱۹۹۴). تأکید متون کتابداری در آن زمان کتابخانه، منابع کتابخانه‌ها و وظایف فنی کتابداران و به طور کلی ادبیات حاکم، "کتابخانه محوری" بود. اما به تدریج و با بسط یافتن علم اطلاعات و دانش‌شناسی از نظر تولیدات علمی، پارادایم جدیدی ظهور پیدا کرد و آن توجه بیشتر به کاربر و مفهوم "کاربر محوری" بود. قبلاً واژه "خواننده" بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفت. به طوری که رانگاناتان نیز در اصول ۵ گانه خود، مرتباً بر خواننده تأکید می‌کند. لیکن به تدریج و با تکامل رشته، یک جایجایی از مفهوم خواننده به کاربر ایجاد شد. این امر سبب شد تا مفاهیم جدیدی چون نیاز اطلاعاتی و کاربران اطلاعات مورد توجه کتابداران و حرفه‌مندان کتابداری قرار گیرد. به تدریج، سئوالاتی چون: روی اطلاعات چگونه باید کار صورت گیرد؟ چگونه باید ذخیره شود؟ و اطلاعات از چه شیوه‌هایی باید بازیابی گردد؟ از سوی حرفه‌مندان کتابداری مطرح گردید. فرومن (۱۹۹۴) بر این عقیده است که در دهه آخر قرن بیستم، توجه بیشتر به کاربران کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی باعث شد تا نظریه‌های جدیدی در مورد توجه هرچه بیشتر به کاربر

مطرح شود که اساس همه آنها مبتنی بر ۵ اصل معروف رانگاناتان بود. چنانچه نظریه‌ها و مفاهیم مطرح شده در علم اطلاعات و دانش‌شناسی از زمان تأسیس رشته تاکنون در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد که می‌توان با استفاده از روش تحلیل گفتمان، به تحلیل این داده‌ها و مفاهیم پرداخت. پژوهش‌هایی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی توسط کتابداران با استفاده از روش تحلیل گفتمان صورت گرفته است که به نظر می‌رسد عمده‌ترین آنها به ترتیب زیر هستند:

پالگر^۱ (۲۰۰۲) به بررسی وب سایت‌های انکارکننده هولوکاست با شیوه تحلیل گفتمان پرداخته است. وی پس از شناسایی وب سایت‌های انکارکننده هولوکاست، متون و تصاویر موجود در این وب سایت‌ها را مورد تحلیل قرارداد و پیام‌ها و مفاهیم نهفته در این وب سایت‌ها را استخراج و بررسی نمود. وی به این نتیجه رسید که انکار هولوکاست، در حال رشد و گسترش و این توسعه با استفاده از رسانه اینترنت، رو به افزونی نهاده است.

هدمارک^۲ و دیگران (۲۰۰۵) به بررسی گفتمان‌های استفاده‌کنندگان در حوزه کتابخانه عمومی در سوئد پرداخته‌اند. در این مطالعه، ۶۲ مقاله از سه مجله معتبر کتابداری سوئد، طی یک مدل چهار مرحله‌ای مورد تحلیل قرار گرفت. یافته‌های آنها نشان داد که چهار گفتمان در این مقالات مورد استفاده قرار گرفته‌اند: یک گفتمان آموزشی عمومی، یک بحث مربوط به فن آموزش، یک گفتمان مربوط به فناوری اطلاعات، و یک گفتمان مربوط به مدیریت اطلاعات. فورد^۳ (۲۰۰۴) در مقاله خود به مقایسه خدمات مرجع از طریق شبکه‌های الکترونیکی و از راه دور و تعاملات چهره به چهره کتابدار مرجع و کاربر پرداخت. وی انواع سؤالات، پاسخ‌ها و تعاملات کتابدار مرجع و کاربران را با استفاده از فنون تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. وی دریافت که در مجموع، تعاملات مرجع چهره به چهره از بسیاری جهات، غنی‌تر و کارآمدتر از تعاملات مرجع با استفاده از رایانه هستند. وی در نهایت پیشنهاد کرده است که کتابداران باید از انواع رسانه‌ها برای پاسخگویی به نیازهای اطلاعاتی کاربران مختلف، استفاده خلاقانه به عمل آورند.

دسوزا^۴ (۲۰۰۵) در تحقیق خود دیدگاه‌های دانشجویان کارشناسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه سانتا کاتارینا^۵ در پرتغال را با استفاده از شیوه تحلیل گفتمان مورد بررسی قرار

-
- 1- Polger
 - 2- Hedemark
 - 3- Ford
 - 4- De Souza
 - 5- Santa Catarina

دادند. دانشجویان کاملاً آزاد بودند تا طی پاسخ به یک سؤال باز، دیدگاه‌ها و نظرات خود را بنویسند. تحلیل پاسخ‌ها با استفاده از شیوه تحلیل گفتمان نشان داد که این دانشجویان نسبت به خدمات ارائه شده در کتابخانه‌های عمومی رضایت چندانی ندارند. نال^۱ (۲۰۰۶) در پژوهش خود جریان رفتار اطلاعاتی خرد را با استفاده از روش تحلیل گفتمان مشخص نمود. وی به تحلیل متون و گفتار تولید شده توسط افرادی پرداخت که به بحث درباره عملکردهای اطلاعاتی خود می‌پردازند. نال در این تحقیق، به کدگذاری عبارات و جملاتی پرداخت که افراد مورد استفاده قرار داده بودند. هر نمونه از گفتمان‌ها طبقه‌بندی موضوعی و تحلیل شدند. در هر مورد، افراد به توصیفی از فعالیت‌های اطلاعاتی خود در موقعیت‌هایی چون جستجو، محاسبه، وبلاگ نویسی، انجام خریدهای اینترنتی و غیره پرداخته‌اند. وی در تحقیق خود نشان داد که رفتار اطلاع‌یابی می‌تواند به عنوان یک فرایند مستمر در جهت رضایتمندی کاربران بازنمون گردد. نال به این نتیجه رسید که گفتمان همه افراد می‌تواند در چارچوب سه مجرای محرک^۲، شناختی^۳ و حسی^۴ - حرکتی قرار گیرد. به عنوان مثال، زمانی که فردی به یک سیاهه از منابع اطلاعاتی نگاه می‌کند و می‌گوید: "من هیچ یک از مقولاتی را که در اینجا سیاهه شده است نمی‌پسندم." عبارتی که در این جمله مطرح شده‌اند دارای معنی و مفهوم خاصی هستند. "نمی‌پسندم" یک مجرای محرک، "این مقولات" یک مجرای شناختی و "در اینجا سیاهه شده است" یک مجرای حسی حرکتی است. به این ترتیب می‌توان جزئیات این مطلب را که افراد به هنگام تعامل با نظام‌های اطلاع‌رسانی، چگونه اطلاعات را مورد پردازش، ارزیابی و استفاده قرار می‌دهند و در نهایت به رضایتمندی اطلاعاتی می‌رسند درک کرد. نال در تحقیق به صورت زیر، جریان گردش رفتار اطلاع‌یابی یک کاربر را ترسیم نموده است. از تصویر ۱ چنین بر می‌آید که یک کاربر هنگام مواجهه با یک نظام اطلاع‌رسانی و پس از دریافت اطلاعات بازیابی شده اولیه توسط نظام، به رضایتمندی اولیه دست می‌یابد. او سپس به ارزیابی و واریسی نتایج به دست آمده می‌پردازد. مسیرهای شماره‌دار، نشان‌دهنده مسیر پردازش اطلاعات است. پیکان‌های شماره ۱ و شماره ۱۴ اطلاعات به دست آمده از نظام را نشان می‌دهند. نشانه S کوچک به معنای رضایتمندی و نشانه O به معنای بهینه‌سازی نتایج بازیابی شده است.

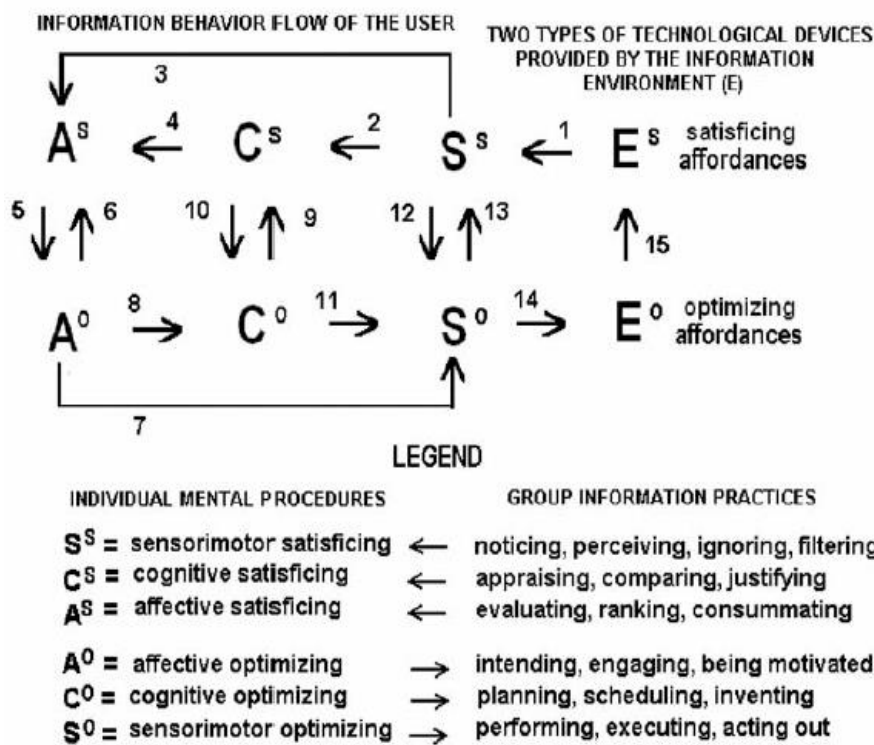
1- Nahl

2- Affective

3- Cognitive

4- Sensorimoto

از جنبه مجرای بررسی احساس رضایتمندی، کاربر ممکن است متوجه حضور یا وجود اطلاعات مورد نظر خود شود، آن را درک کند، نادیده‌اش بگیرد یا نسبت به پالایش آن اقدام نماید. از جنبه رضایتمندی شناختی، کاربر می‌تواند به ارزیابی، مقایسه و تأیید اطلاعات به دست آمده بپردازد. در نهایت از جنبه رضایتمندی محرک، ارزشگذاری، رتبه‌بندی و استفاده از اطلاعات مورد نظر توسط کاربر صورت می‌پذیرد. کاربر سپس به بهینه‌سازی انگیزش خود جهت برنامه‌ریزی و پیشبرد اهداف خود با استفاده از اطلاعات به دست آمده می‌پردازد.

تصویر ۱- تعامل یک کاربر با نظام اطلاع‌رسانی و ارزیابی رضایتمندی وی

مثال زیر که برگرفته از تحقیق نال است و گفتگوی کتابدار با یک کاربر متقاضی اطلاعات را منعکس می‌سازد، چگونگی تحلیل گفتمان‌ها را احتمالاً شفاف‌تر نشان خواهد داد. گفتنی است که به منظور درک بیشتر رمزگذاری و تحلیل عبارات، از ترجمه عبارت خودداری شده است:

There were so many websites that have something to do with mailboxes including web mailbox, so, had to return to the yahoo home page and add copper to mailbox inside the search slot.

تصویر زیر چگونگی تفسیر این عبارت را با رمزگذاری‌های که روی آن صورت گرفته است، نشان می‌دهد.

Analysis:

There were so many websites that have something to do with mailboxes [A^S]
 (=affective satisficing, e.g., applying the evaluation norm for determining what quantity of results qualifies as "so many")
including web mailbox, [C^S]
 (=cognitive satisficing, e.g., justifying the evaluation of "so many" by applying it mailboxes)
so, [A^O]
 (=affective optimizing, e.g., intending to perform another more effective search)
had to [A^S]
 (=affective satisficing, applying the group norm of feeling obligated to repair what didn't work)
return to the yahoo home page [S^O]
 (=sensorimotor optimizing, e.g., performing goal-directed hand-eye movements with mouse and keyboard)
and add copper to mailbox [S^O]
 (= sensorimotor optimizing, e.g., performing typing)
inside the search slot.[C^S]
 (=cognitive satisficing, e.g., specifying which field on the screen)
 Constructed Path: [A^S] [C^S] [A^O] [A^S] [S^O] [S^O] [C^S]
 Extrapolated Path:
 [A^S] [A^O] [C^S] [C^S] [A^S] [A^O] [C^O] [C^S] [A^S] [A^O] [S^O] [E^O] [E^S] [S^S] [S^O] [E^O] [E^S] [S^S]
 [C^S] or
 {5, 8, 9, 4, 5, 8, 9, 4, 5, 7, 14, 15, 1, 3, 5, 7, 14, 15, 1, 12, 14, 15, 1, 2}

در این تصویر مشاهده می‌شود که در یک جمله، رخداد‌های چندگانه‌ای وجود داشته که مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

مثالی دیگر که در این مقاله ذکر شده به ترتیب زیر است:

Without a mobile phone it is really hard to set up a date or meeting in town. You can't call if you are late. Meeting times or places are often agreed or changed ad- hoc, which can be both a good and a bad thing

Analysis:*Without a mobile phone [C^S]*

(=cognitive satisficing, e.g., specifying a hypothetical situation)

it is really hard to set up a date or meeting in town. [A^S]

(=affective satisficing, e.g., applying group standards for difficulty in setting up meetings)

You can't call if you are late. [C^S]

(=cognitive satisficing, specifying a hypothetical consequence of being unable to call)

Meeting times or places are often agreed or changed ad-hoc. [C^S]

(= cognitive satisficing, explaining how meetings are typically arranged)

which can be both a good and a bad thing [A^S]

(=affective satisficing, applying group norms of good or bad to an event)

Constructed Path : [C^S] [A^S] [C^S] [C^S] [A^S]Extrapolated Path: [C^S] [A^S] [A^O] [C^O] [C^S] [C^O] [C^S] [A^S] or (4, 5, 8, 9, 10, 9, 4)

در این تصویر، مشاهده می‌شود که رخدادها و مجراها به چه ترتیب در مسیر خاص قرار گرفته‌اند تا گفتمان یک کاربر مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

چونگ و نئومن^۱ (۲۰۰۷) به بررسی رفتار اطلاع‌یابی دانش‌آموزان دبیرستانی در حومه شهر مریلند از طریق پروژه‌های کلاسی آنها پرداختند. آنها برای گردآوری داده‌های خود از مشاهدات، مصاحبه‌ها و مدارکی که دانش‌آموزان برای انجام پروژه‌های کلاسی خود به کار برده بودند استفاده نمودند. تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد که درک دانش‌آموزان بسیار بالاست و آنها توانسته‌اند از عناوینی که خود برای تحقیق استفاده کرده بودند نهایت استفاده را برای یادگیری ببرند. پژوهشگران پیشنهاد کرده‌اند که برای دانش‌آموزان، محیط اطلاعاتی فراهم گردد تا آنها بتوانند در این محیط به اکتشاف و یادگیری بپردازند.

حیدر و باوون^۲ (۲۰۰۷) با استفاده از تحلیل گفتمان، مفهوم "فقر اطلاعاتی" را در متون علم اطلاعات و دانش‌شناسی مورد بررسی قرار دادند. آنها به این منظور، ۳۵ مقاله انگلیسی زبان را که در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی بین سالهای ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۵ منتشر شده،

1- Chung & Neuman

2- Haidar & Bawden

بررسی کردند. در این تحقیق، چهار رویه گفتمانی خاص شناسایی شد که عبارتند از: اقتصاد، فناوری، جامعه اطلاعاتی و مباحث تاریخی درباره فقر اطلاعاتی. آنها عقیده دارند که پیدایش و رشد فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی و استفاده کشورهای توسعه یافته برای تولید اطلاعات از این فناوریها، نقش چشمگیری در پیدایش این واژه در متون علم اطلاعات و دانش‌شناسی داشته است. به این ترتیب و با مشاهده این پژوهش‌های صورت گرفته، می‌توان دریافت که چگونه می‌توان در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی روش تحلیل گفتمان را به کار گرفت و پژوهش‌های کیفی در این زمینه صورت داد.

نتیجه‌گیری

بررسی متون نشان داد که تحلیل گفتمان فراتر از مرزهای زبان‌شناسی رفته است و یک زمینه مطالعاتی بین‌رشته‌ای محسوب می‌شود و بنابراین معنایی فراتر از سخن که در زبان‌شناسی مطرح می‌شود مدنظر آن است. سطح گفتمان تک بعدی نیست و هر سطح به سطوح یا ابعاد کوچکتری تقسیم می‌شود. باید در نظر گرفت که گفتمان در چه شرایط فیزیکی، اجتماعی، سیاسی و اجتماعی رخ داده است، چون گفتمان‌ها خود را در عبارت‌های گفتاری و نوشتاری مربوط به یک ایده، مضمون یا پدیده‌ای خاص در یک شرایط خاص نشان می‌دهند. باید در نظر داشت که یک پژوهشگر در تحلیل گفتمان وارد بافت و زمینه متن می‌شود. او از یک طرف به روابط درون متن و از سوی دیگر به چینی‌جا‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه نیز توجه دارد. پژوهشگر باید در نظر بگیرد که تحقیق، فرایند جستجوی عمیق و منظم است که در آن نباید از وی سوگیری سرزنند، به خصوص در این روش که به نظر می‌رسد در آن آزادی عمل برای پژوهشگر بیشتر است و خطر سوگیری نیز از سوی پژوهشگر بیشتر احساس می‌شود. از زمان ایجاد رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی در سال ۱۸۷۶ به صورت رشته‌ای دانشگاهی، تاکنون، گفتمان‌های متعددی در مورد اطلاعات، نحوه استفاده و کاربران آن در قالب‌ها و اشکال مختلف مطرح شده است. این گفتمان‌ها شامل گفتگو در مورد اطلاعات، سازماندهی آن، کاربران و غیر کاربران آن، استفاده‌هایی که از آن می‌شود، نقش‌های فرهنگی و اجتماعی آن، و نظریه‌های مربوط به اطلاعات می‌باشد. بنابراین شبکه‌ای موضوعی از این گفتگوها و مجموعه‌ای از داده‌ها، مسائل، سؤالات و فرضیه‌های مختلفی در این زمینه مطرح

شده است. استفاده از روش تحلیل گفتمان می‌تواند به این سؤالات و مسائل پاسخ دهد و نشان دهد که چگونه مفاهیم مختلف در علم اطلاعات و دانش شناسی شکل گرفته‌اند. پژوهشگر عرصه علم اطلاعات و دانش شناسی باید قادر باشد پدیده‌هایی را تفسیر کند. در واقع، عمده‌ترین کار او، تفسیر اطلاعات است که می‌تواند به آن هویت دهد و خود کتابداری را به یک جایگاه علمی برساند، چون اطلاعات و تفسیر آن، پیکره اساسی کتابداری را شکل می‌دهد. بنابراین پژوهشگر عرصه علم اطلاعات و دانش شناسی باید دارای دیدگاه‌های کل‌نگر، قدرت تحلیل و تفسیر و مطالعات نظری در سایر حوزه‌های علمی و فلسفی و دانش، نیز باشد تا بتواند از شیوه تحلیل گفتمان در پژوهش‌های خود بهره ببرد.

منابع

امامی، حسین، تحلیل گفتمان. قابل دسترسی در:

<http://aftab.ir/articles/social/communications/c4c1180967254p1.php>

تاریخ دسترسی: ۱۴ آبان ۱۳۸۶

پاول، رونالد آر (۱۳۷۹). روش‌های اساسی پژوهش برای کتابداران. ترجمه نجلا حریری. تهران: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی

تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹). درآمدی بر تحلیل گفتمان. در گفتمان و تحلیل گفتمانی: مجموعه مقاله‌هایی از محمدرضا تاجیک، شعبانعلی بهرامپور، دایان مک دانل و... به اهتمام محمدرضا تاجیک. تهران: فرهنگ گفتمان

دیانی، محمدحسین (۱۳۶۹). روش تحقیق در کتابداری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

کومار، کریشان (۱۳۷۶). روش‌های پژوهش در علم اطلاعات و دانش شناسی. ترجمه فریبرز خسروی و فاطمه رهادوست. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

گال، مردیت، جویس؛ و گال، والتر بورگ، (۱۳۸۶). روش‌های تحقیقات کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی. جلد اول. ترجمه احمد رضا نصر و دیگران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): دانشگاه شهید بهشتی

نوریس، کریستوفر (۱۳۷۷). گفتمان. ترجمه حسینعلی نودری. فصلنامه سیاسی-اجتماعی گفتمان. شماره صفر: ۱۷-۳۸.

- Brown, G. & Yule G (1989). *Discourse analysis*. Cambridge University
- Chung, Jin Soo, Neuman, Delia (2005). High school students' Information seeking and use for class projects. *Journal of the American Society for Information Science & Technology*; 58 (10):1503-1517.
- Coffey, A. & P. Atkinson (1996). *Making sense of qualitative data: complementary research strategies*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Souza, Francisco das Chagas (2005). PUBLIC LIBRARY: the speeches of the undergraduate Information Science students, *Informacao & Sociedade: Estudos*; 15(2):1-17.
- Edwards, D. & Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Fairclough, N. (1995), *Critical Discourse Analysis*, London: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. London: Polity Press.
- Ford, Charlotte F (2004). Doctoral Dissertation Fellowship winner explores differences between face-to-face and computer-mediated reference interactions. *College & Research Libraries News*; 65(11):645-645.
- Frohmann, Bernd (1994). *Discourse Analysis as a Research in Library and Information*. LISR 16, 119-138
- Gilbert, G.N. & Mulkay, M. (1984). *Opening Pandora's Box: A Sociological Analysis of Scientists' Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hedemark, A. J. Hedman and O. Sundin (2005). Speaking of users: On discourses in the field of public libraries", *Information Research*, 10 (2). Available at: <http://informationR.net/ir/10-2/paper218.htm>
- Haider, Jutta & Bawden, David (2007). Conceptions of "information Poverty" in LIS: a discourse analysis. *Journal of Documentation*. 63(4). 534-557
- Harper, David J (2007). *Discourse analysis*. In M.Slade & S.Priebe (eds). *What works for what?*. London: Brunner-Routledge. Available: www.ucl.ac.uk/pcps/research/qualres/documents/discourseanalysischapt r.pdf - "[retrieved: 14 Dec 2007]
- The Heritage illustrated dictionary of the English language (1984), edited by William Morris, New York: Mc grawhill International Book Company.
- Meriam Webster's collegiate dictionary. 10th ed. 2003. Spring field.

Nahl, Diane (2007). A discourse analysis technique for charting the flow of micro-information behavior. *Journal of Documentation*.63(3): 323-339

Oxford Reference Online. Oxford. University Press. 13 June 2003

<http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t36.000864>

Pickard, Alison Jane (2007). *Research methods in information*. London: Facet

Psathas, G. (1995). *Conversation analysis: The study of talk in interaction*. Thousand Oaks, CA: sage.

Polger, Mark Aaron (2002). *Rewriting the Holocaust Online: A Discourse Analysis of Holocaust Denial Web Sites*. Available at: www.jewishlibraries.org/ajlweb/publications/proceedings/proceedings2003/polger.ppt [Retrieved: 19 Dec 2007]

Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London, Sage

Potter, J.A. (1998) *Qualitative and discourse analysis*. In A.S. Bellack & M. Hersen (Eds) *Comprehensive Clinical Psychology*, Oxford: Pergamon.

Powers, B.A. & Knapp, T.R. (1990). *A Dictionary of Nursing Theory and Research*. London: Sage.

Schwandt, T (2001). *Dictionary of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks: Sage.

Sherrard, C. (1997). *Qualitative research*. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*, 10, 161-162.

Sinclair, J. Mc. and Coulthard, R.M. (1975). *Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Pupils and Teachers*. London: Oxford University Press, Oxford.

Tannen, Deborah (2001). *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford and Cambridge, MA: Basil Blackwell,

Travers, M. (2001). *Qualitative research through case studies*. London: Sage

Van Dijk, T.A. (Ed.) (1997), *Discourse as Structure and Process*, London:Sage.

Watson, T. (2000). *Discourse and organisation*, *Human Relations*, 53(4). 559-74.

http://en.wikipedia.org/wiki/Zellig_Harris

Willing, C. (2001). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. Buckingham: Open University Press.